

I

Հ. ՀՅՈՒԲՇՄԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՃՅՈՒՂԻ ԼԵԶՈՒ
ԼԻՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԸ
(Ծննդյան 170 և մահվան 110-ամյակի առթիվ)

ՎԱԶԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Գերմանացի հայագետ Յոհան Հայնրիխ Հյուբշմանը հնդեվրոպական լեզուների, մասնավորապես իրանական լեզուների և հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրության բնագավառում ամենանվիրական ու ամենատանցքային դեմքերից է: Եթե այս բնագավառում մեկուկես հարյուրամյակի մեջ (1830–1980 թթ.) հիշենք մեկ տասնյակի հասնող անուններ (Հ. Պետերման, Պ. դր Լագարդ. Ք. Պատկանյան, Ա. Մեյե, Հ. Պեդերսեն, Ն. Մառ, Գ. Ղափանցյան, Հ. Աճառյան, Գ. Ջահուկյան, Է. Ադայան), ապա այդ թվում է Հ. Հյուբշմանը: Նա զբաղվել է ոչ միայն հայերենի, այլև հայագիտության տարբեր բնագավառների (պատմություն, աղբյուրագիտություն, ազգագրություն և այլն) վերաբերյալ հարցերի լայն ուսումնասիրությամբ:

Գերմանիայի Էրֆուրտ քաղաքում (Պրուսիա) 1848 թ. (հուլիսի 1-ին) ծնված, տեղի վարժարանն ու գիմնազիան ավարտած, այնուհետև Ենայի, Տյուբինգենի և Մյունխենի համալսարաններում բանասիրություն ուսանած, մասնավորապես իրանագիտության մեջ մասնագիտացած [նրա ատենախոսությունը վերաբերում էր հին զրադաշտական մի հիմնի “Ein Zoroastrisches Lied” (“Զրադաշտական մի երգ”) վերնագրով (Մյունխեն, 1872), քննությանը] և հայերենագիտության բնագավառում մեծ արդյունքի հասած գիտնականը 1877 թ. հաստատվում է Ստրասբուրգում: Այստեղ պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը տարիներ շարունակ (մինչև իր վախճանը՝ 1908 թ. հունվարի 28, Ֆրայբուրգ) դասախոսական և գիտահետազոտական աշխատանք է ծավալում, հիմնականում հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում՝ հիմնվելով հնդիրանական, գերմանական և սեմական լեզուների, այլև հունարենի, լատիներենի ու հայերենի տվյալների վրա:

Հյուբշմանի կյանքի և գիտական ընդհանուր գործունեությանն անդրադարձել է Ռ. Շմիտը՝ կազմելով և հրատարակելով նրա հատընտիր հոդվածները¹: Երևանում

¹ Հ. Հյուբշման. Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, թարգմ.՝ Մ. Ն. Հարությունյանի, Երևան, 2004:

նրա կյանքի և գործունեության համառոտ ժամանակագրությունը կազմել է Է. Մկրտչյանը²:

Ա. Հայերենի վերաբերյալ հետաքրքրության առաջացման նախադրյալները:

Հայերենին ծանոթանում է Ենայի համալսարանում, ուր դասեր է առնում այսօր ոչ այնքան հայտնի անուն Մերքսից: Հայերենի ուսուցումը հիմք եղավ գրաբար բնագրերի ուսումնասիրման համար, որի հիման վրա գրեց բնագրագիտական (տեքստաբանական) մեկ-երկու աշխատություն, օրինակ՝ ըստ Մեբեոսի բնագրի «Հայերի պատմության և արարների առաջին պատերազմի մասին» (Լայպցիգ, 1875): Հետագայում ևս Հյուբշմանը տարբեր առիթներով գրում է հայերեն բնագրերի առնչությամբ բանասիրական՝ բնագրագիտական աշխատանքներ, որոնցում հանդես է բերում հին հայերենի բավարար իմացություն: Հայերենին տիրապետելը շատ դեպքերում հասնում է բարբառներին բավարար չափով տեղյակ լինելու աստիճանի:

Այսուհանդերձ, Հյուբշմանի գիտական տարերքը ծավալվում է համեմատական լեզվաբանության մանրամասների մեջ, հայերենի համեմատական-ստուգաբանական քննության ամենադժվարին հարցերի անդրադառնալիս:

Հայոց լեզվի պատմահամեմատական ուսումնասիրության բնագավառում նա արեց այն, ինչ չէին մտածել իրենից առաջ իր նախորդները (Ֆ. Վինդիշման, Հ. Պետերման, Պ. դը Լագարդ, Ֆր. Մյուլլեր և ուրիշներ), իսկ իրենից հետո եկողներն ի վիճակի եղան անելու միայն այն, որի ուղին գրեթե ամբողջությամբ զծել էր (հայերենի ստուգաբանության հարցում, օրինակ, այնպիսի խոշոր մասնագետներ, ինչպիսին են, ասենք, Հ. Պետերսենը, Հ. Աճառյանը, Է. Մականը, Գ. Ջահուկյանը, Վյաչ. Իվանովը, Թ. Գամկրելիձեն և ուրիշներ, մեծ մասամբ առաջնորդվում են Հյուբշմանի սահմանած հնչյունական օրենքներով):

Ենայի համալսարանում Հյուբշմանը հայերենին առնչվում է, երբ ընդամենը քսան տարեկան էր, իսկ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության հիմունքներին ծանոթանում է Ա. Շլայխերի դասախոսություններից, մասնագիտանում՝ Ֆր. Մյուլլերին աշակերտելիս: Վերջինս, ինչպես իր նախորդները, հայերենը դիտում էր հնդեվրոպական լեզուների մեջ ոչ առանձին, այլ իրանական ճյուղի լեզու, ավելին՝ ինչպես ժամանակին Ֆր. Դիֆենբախն էր Հ. Պետերմանի գրքին վերաբերող մի գրախոսականում ենթադրել, մարերենի բարբառ: Իսկ ինքը հիմնովին, ժամանակի համար անհավատալի ձևով ապացուցեց, որ այն առանձին լեզու է, այլև ներկայանում է իբրև ինքնուրույն ճյուղ հնդեվրոպական ցեղակցության մեջ:

² Հ. Հյուբշման. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1990, էջ 196–199:

Հայերենի բնույթի հարցում, ինչպես ասում են, աշակերտը գերազանցեց ուսուցչին, որ սկզբնական շրջանում այնքան էլ հանդուրժելի չեղավ: Դա 1870-ական թվականների կեսերին էր, ուստի, կարելի է ասել, որ հետագայում ընդամենը երեք-չորս տասնամյակի ընթացքում կատարված հայերենի համեմատական քննությունը ցույց տվեց, որ այն ոչ միայն հնդեվրոպական է, վերջինիս մեջ առանձին լեզու է, այլև կազմում է ինքնուրույն ճյուղ այդ տիպի լեզուների մեջ: Այս հարցին լավագույնս անդրադարձել է Է. Ադայանն իր դասական աշխատության մեջ³ :

Եվ եթե նախորդների ենթադրություններն առավելապես հիմնված էին իրանական լեզուներից հայերենին անցած անհամեմատ մեծ թվով փոխառյալ սովորական բառերի և հատուկ անունների վրա, ապա նա, լինելով գերմանական երիտքերականական դպրոցի ուղղափառ (օրթոդոքս) ներկայացուցիչ, առաջ էր քաշում հնչյունական օրենքների վրա հիմնված հարցադրումներ, որոնցով ապացուցվում էր հայերենի ինքնուրույն, հատկապես իրանականից առանձին լինելը:

Մեծ խիզախություն էր ժամանակի գերմանացի (և ոչ միայն) անկոտրում իմացության տեր համեմատաբանների միջավայրում առաջ քաշել մի լեզվի ոչ միայն առանձին և ինքնուրույն լինելու, այլև հնդեվրոպական լեզուների մեջ նոր ճյուղի հավակնելու տեսություն: Այդ մոտեցման ամենաառաջին անհավանական համարողը եղավ և մնաց իր իսկ ուսուցիչ Ֆ. Մյուլլերը, որը, ի դեպ, գրեց նույն վերնագրով աշխատություն, ինչ Հյուբշմանին էր [“Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen” (“Հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենի դիրքի մասին”)]՝ նպատակ ունենալով մերժելու այդ նոր տեսությունը (հայերենն առանձին ճյուղի լեզու):

Եվ դա արեց Հ. Հյուբշմանը հայերենի բնույթի վերաբերյալ:

Հայերենի ինքնուրույն ճյուղի լեզու լինելու տեսությունը Հյուբշմանի ամենամեծ ներդրումն է համաշխարհային հնդեվրոպաբանության մեջ: “Այդ խնդրի լուծմանը 26-ամյա Հյուբշմանը, որը մինչ այդ գործնականորեն, ըստ էության, որպես “իրանագետ” էր հանդես գալիս, ըստ երևույթին հասավ վերջապես այն բանից հետո և այն էլ այնպես, որ նախ Մուրբ Ղազարում Մխիթարյանների մոտ հիմնովին հայերեն սովորեց: Իր ուսման ընթացքում, որի լեզվաբանական պտուղը եղավ Մեբեոսի թարգմանությունը, նա գնալով ավելի ու ավելի պարզորոշ ընկալեց, որ հայերենը մի կողմից՝ շատ բառերի տեսանկյունից, լիովին համապատասխանում է պարսկերենին, մյուս կողմից, սակայն, բազմաթիվ առանձնահատկություններ է ցուցաբերում և հազիվ թե հնդեվրոպականի տպավորություն է թողնում”⁴ :

³ Է. Ադայան. Հայ լեզվաբանության պատմություն (սկզբից մինչև մեր օրերը), հ. 1, Երևան, 1958, էջ 236–237:

⁴ Ռ. Շմիտ. Ներածություն.– Հ. Հյուբշման. Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 4–5:

Բ. Աշխատությունների բնույթը և բնագավառները:

Հայերենին Հյուբշմանն անդրադառնում է համեմատաբար ուշ, քան որ նա գիտական ասպարեզ էր մտել իբրև արևելագետ՝ իրանական բանասիրության և համեմատական լեզվաբանության գծով:

1. Նրա առաջին աշխատանքն այս ոլորտում, ինչպես վերը նշեցինք, լինում է գրադաշտական կրոնին վերաբերող մի հատվածի (“Յասնայի գլուխ 30”) քննությունը, որն իբրև առաջին աշխատություն լույս է տեսնում “Ein Zoroastrisches Lied” (“Զրադաշտական մի երգ”) վերնագրով. հեղինակն այստեղ նախ թարգմանել է բնագիրը, այնուհետև կատարել համապատասխան վերլուծություն, որի համար էլ ստանում է իր գիտական առաջին աստիճանը, իբրև իրանագետ:

Իրանագիտության մեջ նա գրում է նաև այլ աշխատություններ՝ “Zur Casuslehre” (“Հոլովների տեսության շուրջ”) (Մյունխեն, 1875), “Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache” (“Օսեթերենի ստուգաբանություն և հնչյունաբանություն”) (Ստրասբուրգ, 1887), “Persische Studien” (“Պարսկերեն ստուգաբանություններ”) (Ստրասբուրգ, 1887)՝ չհաշված այդ բնագավառին վերաբերող տարբեր բնույթի և ծավալի հոդվածներն ու գրախոսականները, որոնք լույս են տեսնում ժամանակի հանդեսներում և պարբերականներում:

2. Հյուբշմանի գիտական բուն դավանանքը, ինչպես գիտենք, գերմանական գիտության մեջ երիտքերականական դպրոցի սկզբունքներն էին, որին նա հարեց իր գործունեության ողջ ընթացքում: Լեզվաբանության պատմությանը լայնորեն հայտնի են այդ դպրոցի նվաճումները, որ հսկայական քայլ էր համեմատական լեզվաբանության մեջ՝ թեկուզ Ա. Շլայխերի տեսությանը քննադատաբար մոտենալու նկատառումով: Նա որոշակի ներդրում ունի հնդեվրոպական լեզուների գիտական ուսումնասիրության՝ հնդեվրոպաբանության բնագավառում, գրում է միանգամայն արժեքավոր աշխատություններ, օրինակ՝ “Das indogermanische Vokalsystem” (“Հնդեվրոպական ձայնավորական համակարգը”) (Ստրասբուրգ, 1885): Հիշենք, թե ժամանակին երիտքերականների համար ինչ էր նշանակում հնչյունական օրենքի սկզբունքը, և ահա, կարելի է ընդգծել, թե այդ աշխատանքն ինչպիսի կարևորություն է ունենում սովյալ բնագավառի համար՝ համեմատաբանական ընդհանուր չափանիշներով:

3. Հյուբշմանը, հավանաբար 1860-ական թվականների կեսերին անցում է կատարում, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ իրանականին զուգակցում է հայերենի ուսումնասիրությունը: 1875 թ. լույս է տեսնում նրա “Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen” (“Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”) (“Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին”) (“Համեմատական ուսումնասիրությունների ամսագիր”, 1875, 23, էջ 5–49) ծավա-

լուն հոդվածը⁵: Նույն տարում, ի դեպ, Լայպցիգում լույս է տեսնում նաև ոչ պակաս ուշագրավ, բանասիրական բնույթի մեկ այլ աշխատությունը՝ “Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber, aus dem Armenischen des Sebeos” (“Հայերի պատմության և արաբների առաջին պատերազմի մասին՝ ըստ հայերեն Սեբեոսի”):

Գ. Հայերենի առանձնացումը իրանականից և ինքնուրույն ճյուղի լեզու կարգելը, հիմնավորումներ:

Մինչև Հյուբշմանի “Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին” հոդվածի երևան գալը Եվրոպայում, սկսած XVI դ. եղել են այդ տեղի վերաբերյալ տարբեր, նույնիսկ իրար հակադիր կարծիքներ՝ հայերենը սեմական լեզու, թուրանական լեզու, նաև “ինքնուրույն լեզու, որ որևէ կապ չունի այլ լեզուների հետ”⁶:

Այնուհետև, դեռևս Ա. Այտրնյանն էր իր “Քննական քերականության” մեջ (Վիեննա, 1866) նկատել հայերենի և պարսկերենի ու հունարենի միջև եղած գու-

⁵ Կարծում ենք՝ ավելի ճիշտ է վերնագրի այս՝ “Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին” ձևակերպումը, որ չենք գտնում հայերեն երկու թարգմանություններից ոչ մեկում:

⁶ Բնորոշումը Ք. Պատկանյանին է, նկատի ունի Յ. Յ. Շրյոդերին, որ նման կարծիք է հայտնել իր “Thesaurus linguae Armeniacae, antiquae et hodiernae” (Ամստերդամ, 1711) գրքում (ավելի մանրամասն տե՛ս К. П. Патканов. Исследование о составе армянского языка. СПб., 1864, с. VIII–IX): Ի դեպ, Պատկանյանը նույն աշխատության էջ X–XII-ում բերում է իրանական լեզուների և հայերենի տարբերակման մեկ տասնյակից ավելի հատկանիշներ, որոնց, ինչպես ինքն է գրում, իրենց աշխատություններում արդեն անդրադարձել էին նախորդ ուսումնասիրողները (Գոշեն, Ֆ. Մյուլլերը, Շպիգելը). բավականին ուշագրավ է համարվում Շպիգելի դիտարկումը՝ “Grammatik der Huzvaresch-Sprache” գրքում (Վիեննա, 1856, էջ 14), որ Պատկանյանը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. “Այս ամենից բացի նկատվել էր, որ որոշ դեպքերում հայերենը հնչյունաբանության առումով բավականին հին է պարսկերենից, որում ավելի քիչ են կատարվել հնչյունական տեղաշարժեր վերջին սասանյանների ժամանակից սկսած” (К. П. Патканов. Նշվ. աշխ., էջ XI):

գաղիպումներում բնիկ և փոխառյալ լինելու փաստը, թեև դրանց առանց մասնավոր քննության, առավել ևս համապատասխան օրենքների սահմանման⁷ :

Հայերենի մեջ բնիկ և իրանական շերտերի առանձնացումը կատարվում է լեզվական բաղադրիչների տարբեր մակարդակներում՝ հնչյունական, արմատային, բառային և այլն, որոնք հաստատուն կռվան են եղել երիտասարդ Հյուբշմանի համար:

ա) Հնչյունական մակարդակում ամենազորեղ կռվան էր այն, որ, օրինակ, արիական (հնդիրանական) ձայնեղ բաղաձայնների (b, d, g) դիմաց հայերենը սովորաբար ունենում էր խուլեր (պ, տ, կ), երբեմն՝ ձայնեղներ (բ, դ, գ). հմմտ. հինդկ. daçan, պրսկ. dah “տասը”, իսկ հայերենն ունի տասն, այլն դահեկան “10-ի արժեքով դրամ”, ուստի դահեկան-ը հայերենում փոխառություն է: Մեկ այլ օրինակ՝ հայ. դուստր (< *d^[h]uŋ^[h] t^[h]er-) – ավեստ. dugədar, duyədar, պրս. duhtar, duht (հմմտ. հինդկ. duhitar, այլն հայ. Սահակդուխտ և այլն). բերված օրինակից երևում է ոչ միայն իլացման երևույթը հայերենում, այլև այն, որ հայ. դուստր-ը բնիկ է, իսկ դուխտ-ը, հանդիպում է իզական անվանակերտ բաղադրիչի իմաստով՝ փոխառություն իրանականից:

Հե. խուլ բաղաձայնները հայերենում արտացոլվում են իբրև շփականներ, իսկ իրանականում պահպանվում են: Օրինակ՝ հայ. հայր (< *p^[h] t^[h]er-) – իրան. p. (ավեստ. pitar- “հայր”, հմմտ. հնդկ. pitā- “հայր”): Մեկ այլ օրինակ՝ հե. *P^[h]aH- / *p^[h]oH(i)- “պահել” (հատկապես անասուն), “արածեցնել” տարբերակային արմատը հայերենում առանձին չի պահպանվել, հավանաբար, իրանականից փոխառելի պահ-ի ազդեցության հետևանքով (հմմտ. ավեստ. pāiti “պահում է”, այլն հինդկ. pāiti “պահում է”). հայերենում, այդ արմատը կա հովիւ “(ոչխար) պահող՝ արածեցնող” բառի մեջ, որ ծագումով ունի բարդ կազմություն՝ *(h)ովի-ւ < հե. *oŋi-p^[h]aH- (ըստ Գամկրելիձեի՝ երկար ā-ով), ըստ այդմ՝ հայ. լ < հե. *p^[h]aH- [վերջնականի aH-ի (ā-ի) անկում շեշտի վերջընթերությամբ պայմանավորված]:

բ) Հայերենում առկա այն բոլոր բառերը, որոնք ոչ միայն իմաստով, այլև հնչյունապես համընկնում են իրանականի հետ, պետք է դիտել փոխառություն: Այս դեպքում նկատի է առնվում թե՛ հասարակ և թե՛ հատուկ անունները. օրինակները հայտնի են, դրանք ցանկերի ձևով բերվում են իր իսկ Հյուբշմանի, այնուհետև Աճառյանի, Ջահուկյանի և մյուսների կողմից՝ հնչյունապես ու իմաստաբանորեն սահմանված և խմբավորված:

գ) Զգալի տարբերություններ կան ձայնավորների համակարգում. իրանական լեզուներն ունեն ձայնավորների երկարություն/կարճություն հակադրություն. հե. a/e/o > իրան. ā, հե. ā / ē / ō > իրան. ā, իսկ հայերենը չի տարբերում նման հակադ-

⁷ Տե՛ս Է. Ադայան. նշվ. աշխ., էջ 287: Հմմտ. Է. Մկրտչյան. Ներածություն.– Հ. Հյուբշման. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 15:

րություն, այսինքն՝ երկու դեպքում էլ ունի ա (a): Օրինակ՝ հայ. մայր (< *maHt^her-) – ավեստ. mātar (հմմտ. հինդկ. mātara “մայր”) և այլն⁸:

Այստեղ հիշենք Հյուբշմանի մեկ այլ ներդրումը ևս, այն է՝ հայերենի գիտական տառադարձությունը, որի իրագործման ընթացքում հեղինակը բազմիցս խորհրդակցել է ճանաչված հնչյունաբան Է. Ջիվերսի հետ: Ա. Մեյեն, օրինակ, բարձր է գնահատել Հյուբշմանի աշխատանքն այդ հարցում:

դ) Ձևաբանական մակարդակում հատկանշական է, օրինակ, հայ. բ -ի (հին հայերենի գործիական հոլովի վերջավորության) առկայությունը (նաև այբաներենում և այլն) (< հե. *bhi-), որ չունեն արիական (առանձնապես՝ իրանական) լեզուները:

Այս կետում մեր ընդհանուր դիտարկումն այն է, որ հայ-իրանական մերձակցության քննությունը հայերենի առանձնացման նպատակով, որ մասամբ նկատելի է նաև նախորդ ուսումնասիրողների աշխատություններում, Հյուբշմանի կողմից այն դառնում է հնչյունական օրենքների խստագույն գործադրմամբ առավել ապացուցված և համոզիչ, որին գումարվում է բառապաշարի իմաստաբանությունը, հատուկ անունների և տեղանունների նույնպիսի քննությունը: Հյուբշմանի արածը լիովին տարբերվում է նախորդների ընդհանուր ձևով նկատածից, այն հաստատապես և անշրջելիորեն առաջ է մղում հայերենի գիտական ուսումնասիրությունը՝ հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության առնչությամբ:

Հետագայում այդ տեսությանը հակառակ ձեռնարկումները, ինչպես գիտենք, որևէ արդյունք չտվեցին, անպտուղ դուրս եկան:

Դ. Աշխատությունների հրապարակումները:

Բավականին տեղին պիտի լիներ, եթե մեր օրերի հայերենագիտության մեջ ամբողջական տեսքով կազմված տեսնեինք անվանի լեզվաբան-հայագետի թե՛ հայերենին և թե՛ մյուս լեզուներին վերաբերող, ընդ որում ոչ միայն գուտ լեզվաբանական, այլև բանասիրական-բնագրագիտական (աղբյուրագիտական և այլն) աշխատանքների համահավաք մատենագիտությունը, որը, անշուշտ, կարևոր է, ուստի շնորհակալ գործ:

Այստեղ միայն նշենք, որ Հյուբշմանի աշխատությունները լույս են տեսել թե՛ իր կենդանության ժամանակ, թե՛ հետագայում: Դրանք տպագրվել են տարբեր հանդեսներում, գիտական և այլ կարգի ժողովածուներում, ընդ որում ոչ միայն գերմա-

⁸ Դրանք մի քանի կետով բերվում են Է. Աղայանի կողմից (նշվ. աշխ., էջ 237), այլև Բ. Պատկանյանի աշխատության մեջ (նշվ. աշխ., էջ VI–XII), երբ վերջինս խոսում է այն մասին, թե Հյուբշմանից առաջ ուսումնասիրողներն ինչ տեղ են տվել այդ երևույթին հայերենի և արիական լեզուների հարաբերակցության մեջ:

ներեն (բնագրով), այլև հայերեն թարգմանությամբ: Նախկինում, ասենք, թարգմանության լավ գործ են կատարել Մխիթարյանները (հ. Ն. Տաշյանը և ուրիշներ):

Նախ, զգալի թվով հոդվածներ լույս են տեսել “Բազմավեպի” և “Հանդես ամսօրյայի” էջերում: Գիտական լավագույն համագործակցությունը Մխիթարյանների երկու դպրոցների հետ եղել է յուրօրինակ նպաստ Հյուբշմանի՝ հատկապես հայերենին վերաբերող աշխատությունները լույս ընծայելու գործում. ցավոք, թարգմանիչների ոչ հնդեվրոպաբան-լեզվաբան լինելու հանգամանքը ինչ-որ չափով խանգարել է որոշ տերմինների ու գիտական ձևակերպումների հարցում ճշգրտության հասնելուն:

Այնուհետև, 1980-ական և 2010-ական թվականներին Երևանում լույս տեսան Հյուբշմանի կարևորագույն աշխատությունները երկու առանձին գրքերով, որոնք ամեն դեպքում հարկավոր են նոր ուսումնասիրությունների համար. առաջինում ընդգրկված է հեղինակի “Քերականությունը”, իսկ երկրորդում՝ շուրջ երկու տասնյակի հասնող տարբեր ծավալի հոդվածները:

Նշենք Հյուբշմանի աշխատություններից մի քանիսը, որոնք նրա գիտական մտքի, այսպես կոչված, միջուկն են. վերնագրերի թվարկումն անգամ (կից հայերեն թարգմանությամբ) պատկերացում է ստեղծում դրա վերաբերյալ.

1. Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen // “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”, 1875, 23, s 5–49 (Նույնը, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1990, էջ 46–88, արտատպ.՝ “Պատմա-բանասիրական հանդես”, 1985, -4, էջ 27–54, նոր թարգմ.՝ Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2004, էջ 10–55):

2. “Հին հայերենի արտասանության և տառադարձության մասին” // “Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft” (1876, 30, s 53–80):

3. Armenische Studien (“Հայերեն ուսումնասիրություններ”) (Leipzig, 1883):

4. “Das indogermanische Vokalsystem” (“Հնդեվրոպական ձայնավորական համակարգը”) (Strassburg, 1887):

5. “Armenische Grammatik. I Teil. Armenische Etymologie. I Abteilung: Die persischen und arabischen Lehrwörter im Armenischen” (“Հայերենի քերականություն, I մաս. Հայերեն ստուգաբանություն. I բաժին. Պարսկերեն և արաբերեն փոխառյալ բառեր հայերենում”) (Leipzig, 1895):

6. “Armenische Grammatik. I Teil. Armenische Etymologie” (Bibliothek indogermanischer Grammatik, Band VI) [“Հայերենի քերականություն, I մաս. Հայերեն ստուգաբանություն” (Հնդեվրոպական քերականության մատենաշար, հ. VI)] (Leipzig, 1897):

7. “Kleine Schriften zum Armenische (Collectionen)” [“Մանր աշխատություններ հայերենի մասին” (Ժողովածու)] (German Edition, Hildesheim, 1976) և այլն:

Իսկ, այսպես կոչված, մանր աշխատություններից (ավելի վաղ լույս տեսած, քան վերը թվարկվածներից վերջինը) հարկ ենք համարում նշել հատկապես նրանք, որոնցում առաջ են քաշվում և գիտական աներկբա վերլուծության են արժանանում հայերենի վերաբերյալ հարցեր, և որոնք մինչ օրս չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, տարբեր առիթներով նկատի են առնվել հայերենի համեմատական ուսումնասիրությանը վերաբերող հետագա աշխատություններում: Այդպիսին են, օրինակ՝ “Իրաներենի հնչյունաբանության մասին” (տպագր.՝ Է. Կունի “Համեմատական լեզվաբանության ամսագրում”, 1883, № 36, էջ 153–158), “Հայերենի հնչյունական օրենքների ժամանակագրության մասին” (տպագր.՝ Ղ. Պատրուբանյանի “Լեզվաբանական հոդվածներ” մատենաշարի մեջ, 1898, № 1, տետր 8, էջ 129–172): Այստեղ, ինչ խոսք, բացառիկ են Հյուբշմանի հոդվածները՝ “Iranica” (“Պարսկականք”), “Armenica” (“Հայկականք”) և այլն վերտառությամբ:

Ե. Հայերեն թարգմանությունները:

Իր կենդանության օրոք ևս Հյուբշմանն իր աշխատությունների որոշ մասը տպագրված է տեսնում նաև հայերեն լույս տեսնող ամսագրերի (հանդեսների, ժողովածուների և այլն) էջերում, դա նախանցյալ դարի վերջին տասնամյակում էր կամ անցյալ դարի առաջին տասնամյակում:

Ամենից առաջ նշելի են “Armeniaca” (“Հայկականք”) շարքի հոդվածները (“Հանդես ամսօրեայ”, 1892, դեկտեմբեր, էջ 353–356, 1901, դեկտեմբեր, “Բազմավեպ”, 1901, էջ 379–380, 1902, էջ 212–213 և այլն), “Մեմական փոխառյալ բառեր հին հայերենի մեջ” համեմատաբար ծավալուն հոդվածը (“Հանդես ամսօրեայ”, 1893, էջ 14–18, 81–84, 148–150 և այլն), որը լույս է տեսել նաև առանձին գրքույկով՝ վենետիկյան “Ազգային գրադարան” մատենաշարով (նույն տեղում, № 15, էջ 1–70): Այսպես նաև “Հին հայերենի հատուկ անունները” (“Հանդես ամսօրեայ”, 1894, էջ 175–188, 198–211) և այլն:

Այնուհետև, Հյուբշմանի (ընդունված է ասել) դարակազմիկ հոդվածը (“Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին”) հայերեն թարգմանվել է երկու անգամ (երկրորդը առաջինից, թերևս, անտեղյակ). առաջինը տպագրվել է “Պատմա-բանասիրական հանդես”-ում (1985, № 4, էջ 27–54, թարգմանիչ՝ Լ. Ս. Հովսեփյան), երկրորդը՝ Հյուբշմանի “Հայագիտական ուսումնասիրություններ” գրքում (էջ 10–55, թարգմանիչ՝ Ս. Ն. Հարությունյան): Երկրորդը, պետք է նշել, թարգմանության որակի առումով բավականին զիջում է առաջինին:

Զ. Գիտական ժառանգության վերլուծությունները:

Հյուբշմանի աշխատություններին թե՛ անցյալում և թե՛ համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներում անդրադարձել են համեմատական լեզվաբանության շատ մասնագետներ, նրա աշխատությունների հրատարակիչներ, գիտական հանդեսների հոդվածագիրներ, լեզվաբանության պատմության ուսումնասիրողներ:

Ժամանակի հայկական, նաև այլ լեզուներով ամսագրերում, հատկապես գիտնականի մահից հետո, հրապարակվում են տարբեր բնույթի հոդվածներ՝ մահախոսական, այս կամ այն աշխատության վերաբերյալ գրախոսական, տարբեր ծավալի վերլուծականներ և այլն: Տեղի սղության պատճառով շրջանցելով դրանք՝ այստեղ ուշադրության ենք առնում հետևյալ կարևոր աշխատանքները:

Օտար լեզուներով լույս են տեսնում Հյուբշմանի գիտական ժառանգության ամբողջական կամ մասնակի հրատարակությանը կից ներածություններ, որոնցից ուշագրավ են հատկապես երկուսը. նկատի ունենք նրա աշխատությունների գերմաներեն և հայերեն հրատարակություններին կից այն երկու առաջաբանները, որոնցից մեկի հեղինակն է Ռ. Շմիտը, իսկ մյուսինը՝ Է. Մկրտչյանը:

Մեզանում, թերևս, առաջինը Է. Ադայանն է, որ իր հայ լեզվաբանության պատմությանը նվիրված մնայուն աշխատության մեջ առանձին բաժնով անդրադառնում է Հյուբշմանի հայերենագիտական գործունեությանը՝ քննելով հատկապես հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի տեղի մասին⁹: Այդ բաժնում Հյուբշմանը, իրավամբ, գնահատվում է իբրև իր ժամանակի խոշոր լեզվաբան, որ մեծ հետք է թողել ոչ միայն առհասարակ հնդեվրոպաբանության և իրանական լեզուների ուսումնասիրության մեջ, այլև առավելապես հայերենի բազմակողմանի քննության ու ցեղակից լեզուների շարքում նրա տեղորոշման առումով:

Է. Ադայանը վերլուծությունը, չենք կարող չնկատել, գրեթե ամբողջովին վերաբերում է “Հայերենի դիրքի մասին” հոդվածին, իսկ հեղինակի մյուս աշխատանքներն ուշադրության առարկա են, եթե կարելի է ասել, կողմնակիորեն: Վերլուծությունը կատարված է հայերենի և իրանական լեզուների առնչակցության զգալի թվով օրինակների հիման վրա, առնված նրա իսկ աշխատություններից գնահատման մակարդակում ապացուցելու հայերենի թե՛ առանձին ճյուղ ներկայացնելը, թե՛ ցեղակցային տարբեր կարգի առանձնահատկություններ ունենալը՝ ի համեմատություն մյուս ճյուղերի (իրանական, բայթիկ-սլավոնական և այլն) ներկայացուցիչ լեզուների:

Մյուս կարևոր անդրադարձը Է. Մկրտչյանի առաջաբանն է, որ գտնում ենք իր կազմած այն հատորյակում, որ ներառում է նախ՝ հայերենի բնույթի պարզաբանման առումով կարևորագույն աշխատանքը (“Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին”), այնուհետև՝ այլ աշխատանքներ նույնպիսի հարցադրումներով (“Հայկականք” I, II, III մասերով, “Մեմական փոխառյալ բառեր հին

⁹ Է. Ադայանն. նշվ. աշխ., էջ 231–244:

հայերենի մեջ”, “Հայկական հատուկ անուանք” վենետիկյան թարգմանությամբ, “Տառադարձություն”), ինչպես նաև Մխիթարյան հայրերի թարգմանությամբ նախկինում լույս տեսած մանր գրախոսական-հոդվածները (“Տառադարձություն”, “Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց հրատարակյալ ի Մխիթարյան միաբանութենե”, “Նամակ նոր գրական հայերենի արտասանության առթիվ”, “Նամակ “Հանդես ամսօրյային” վարդապետ բառի ստուգաբանության առթիվ”): Թարգմանաբար լույս տեսնող այս գրքի պարունակած նյութերի հիման վրա մեր օրերի մասնագետ ուսումնասիրողը բավարար պատկերացում է ունենում Հյուբշմանի տեսության վերաբերյալ:

Կարելի է ասել, մեզանում ամեննին չի դադարել գիտական հետաքրքրությունը Հյուբշմանի հայերենագիտական ժառանգության ուսումնասիրության շուրջ, որովհետև ըստ այդմ հայտնի են դառնում նոր իրողություններ, հանգամանքներ, որոնցով ավելի է ամբողջանում անվանի լեզվաբանի՝ հայերենի համեմատական ուսումնասիրության բնագավառում մեծանուն մշակի հայացքների և մոտեցումների առումով: Եղել են առանձին հոդվածներ Հյուբշմանի տեսությանը վերաբերող այս կամ այն հարցի առնչությամբ, գրվել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ նվիրված նրա հնդեվրոպաբանական ժառանգությանը՝ հայերենի հայեցակերպից¹⁰:

Նշենք նաև անվանի լեզվաբան Ռ. Շմիտի “Ներածություն”-ը, որ դրված է Հյուբշմանի երկերի հայերեն թարգմանված վերը նշված գրքի սկզբում (էջ 3–9): Շմիտը սեղմ շարադրանքով, ընդգրկման որոշակի խորքով գնահատում է Հյուբշմանի արածը, ընդգծում, որ այն արդիական է և կարևոր հայերենի, առհասարակ հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրման մեջ:

Ի դեպ, այս թարգմանությունը թեև կատարված է բնագրից՝ գերմաներենի հմուտ մասնագետ-թարգմանչի կողմից, սակայն համեմատական լեզվաբանությանը, առհասարակ հնդեվրոպաբանությանը վերաբերող տերմինների և տերմինային անվանումների, նույնիսկ հեղինակի որոշ աշխատությունների վերնագրերի հարցում միշտ չէ որ կա հստակություն, եթե չասենք՝ ճշգրտություն: Մեր այս առարկությունը հավասարապես վերաբերում է մյուս աշխատության թարգմանությանը՝ կատարված բնագրից¹¹:

Այս ամենով հանդերձ՝ կարևոր է, որ Հ. Հյուբշմանի հայերենագիտական ժառանգության մեծագույն մասը դրված է գերմաներենի հարցում դժվարություն ունեցող հայ մասնագետի սեղանին, այսինքն՝ այս ոլորտում գիտական նոր ձեռնարկումների համար կա մատչելիություն:

¹⁰ Յոս. Գաբրիելյան. Հյուբշմանը և հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենի դիրքի խնդիրը, Երևան, 1987 (ձեռագիր):

¹¹ Հ. Հյուբշման. Հայերենի քերականություն. Առաջին մաս. Հայերենի ստուգաբանություն, թարգմ. Հ. Ա. Ղուկասյանի, Երևան, 2003:

Է. Հյուբշմանը և Մխիթարյանները. տեսական հիմքեր:

XIX դ. եվրոպացի հայագետները եղել են ակնարկային վերլուծաբաններ, համեմատաբար ուշագրավ է Ա. Շրումպֆի ուսումնասիրությունը¹²:

Հյուբշմանը, ինչպես գերմանացի շատ հայագետներ, հայերեն սովորել կամ նրանում հմտացել են Վենետիկի, այլև Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցի միջավայրում: Ուստի գտնում ենք, որ մեծ է Մխիթարյանների գիտական, կրթական և մշակութային ներդրումը հայերենի ուսումնասիրման, վերականոնավորման և տարածման գործում: Այդ թեմայի մաս է այն, որ նրանք ունեցան իրենց դերը նաև հայերենի՝ հնդեվրոպական ցեղակցության ոլորտում ուսումնասիրության սկզբնավորման գործում: Այս ենթաթեման հայոց լեզվի բնույթի, ծագումնային (պատմահամեմատական) քննության առումով կարևոր է և տարողունակ, որ մինչև օրս մնում է չուսումնասիրված:

Այդ հայագետներից են, օրինակ, Հայնրիխ Հուլիոս Պետերմանը (12. 08. 1801–1876), Ֆրիդրիխ Վինդիշմանը (1811–1861), որի աշխատությունը ոչ պակաս նշանակություն է ունեցել հայերենի բնույթի բացահայտման առումով¹³, այնուհետև՝ Գերման Օստհոֆը (1847–1909), Ֆրիդրիխ Մյուլլերը (1834–1898) և ուրիշներ¹⁴: Վերջինս, լինելով Հ. Հյուբշմանի ուսուցիչը, չի ընդունում նրա տեսությունը հայերենի բնույթի վերաբերյալ, գրում է հատուկ աշխատանք իր տեսությունը փաստարկելու համար¹⁵:

Հ. Հյուբշմանը ոչ միայն երիտասարդ տարիներին է լինում Մխիթարյանների միջավայրում, այլև երբ արդեն համեմատական լեզվաբանության բնագավառում ճանաչված հեղինակություն էր, ժամանակ է գտնում լինելու վենետիկյան միաբանությունում: Այս մասին Է. Մկրտչյանը գրում է. “1903 թ. նա այցելում է Ս. Ղազար կղզին, և Մխիթարյան միաբանությունն ի տրիտուր հայագիտության մեջ նրա գի-

¹² Ա. Շրումպֆ. Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրևմուտս (թարգմ. Գ. Զարբհանայանի, լրացումներով), Վենետիկ, 1895:

¹³ Sté F. Windischmann. Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachschamme.– “Abhandlungen der I Klasse der Bairischen Akademie der Wissenschaften”, IV, B. Abth. II. 1846:

¹⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Գ. Համբարձումյան. Հայերենագիտության Մխիթարյան դպրոցը և հայերենի համեմատական ուսումնասիրության սկզբնավորումը.– “Լեզու և լեզվաբանություն”, 2017, № 1, էջ 3–13:

¹⁵ F. Müller. Über die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen.– “Gerold”, 1877.

տական բեղուն գործունեության Հյուբշմանին ընտրում է Հայկական ճեմարանի պատվավոր անդամ: Այդ կոչումը Հյուբշմանը կրում է մեծ հպարտությամբ¹⁶:

Ուստի կարելի է անվարան ասել, որ Մխիթարյանները հնդեվրոպական լեզուների բնագավառում հայերենի համեմատական-ստուգաբանական ուսումնասիրության մեջ ունեն սկզբնավորողի, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ հիմք հանդիսացողի դեր՝ ըստ ամենայնի նպաստելով եվրոպացի համեմատաբանների տեսական աշխատանքների ստեղծմանը:

Ը. Ք. Պատկանյանի և Հ. Հյուբշմանի գիտական համագործակցության եզրերը:

Պատկանյանը գրել է հայերենի և հայ բարբառների վերաբերյալ տեսական աշխատություններ, նաև քննել առանձին բարբառներ, օրինակ՝ «Исследование о составе армянского языка» (“Ուսումնասիրություն հայերենի կազմության մասին”) (СПб., 1864), «Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт» (“Ուսումնասիրություն հայ բարբառների մասին: Բանասիրական փորձ”) (СПб., 1869), այլև՝ «Материалы для изучения армянских диалектов. Вып. I. Говор Нахичеванский» (“Նյութեր հայ բարբառների ուսումնասիրման համար, պր. I, Նախիջևանի խոսվածքը”) (СПб., 1875), «Материалы для изучения армянских наречий. Вып. II. Мушский диалект» (“Նյութեր հայ խոսվածքների ուսումնասիրման համար, պր. II, Մուշի բարբառը”) (СПб., 1875) և այլն:

Ք. Պատկանյանի՝ հայ բարբառների վերաբերյալ հիմնական աշխատությունը ժամանակին թարգմանվել էր ֆրանսերեն, ուստի կարելի է մտածել, որ եվրոպացի հայերենագետները, այդ թվում՝ Հ. Հյուբշմանը, հազիվ թե տեղյակ չլինեին նրա այնքան կարևոր, բարբառների գիտական հիմքերը դնող, գիտության այդ ճյուղը սկզբնավորող աշխատանքներին:

Պատկանյանը հին գրական հայերենի վերաբերյալ ուներ յուրահատուկ մոտեցում. գրաբարը համարում է առանձին, քան ժամանակի խոսակցական լեզուն, ուստի շատ կարևոր է համարում հայ բարբառների, իբրև գրական կամ գրավոր լեզվի հիմքի, ուսումնասիրությունը, ինքն էլ օրինակ է տալիս ձևաբանական ոչ թե մեկ, այլ շուրջ մեկ տասնյակ հատկանիշով դրանք բնութագրելու:

Եվրոպացի հայագետներն այդ ամենը լիովին գիտեին, մանավանդ Հյուբշմանը, որ նամակագրական-խորհրդատվական կապի մեջ է եղել Պատկանյանի հետ: Եվ մի թե դա չէ այն հիմքը, որ Հյուբշմանը Փարիզում կայացած գիտաժողովին (1897 թ.) մասնակցելիս երիտասարդ Աճառյանին խորհուրդ է տվել զբաղվելու հայերենի բարբառներով:

¹⁶ Է. Մկրտչյան. Ներածություն, էջ 38:

Թ. Հյուբշմանի հայազգի աշակերտները. հայերենի ուսումնասիրության հետագա ընթացքը:

Հ. Հյուբշմանի աշակերտներից հիշենք Հ. Աճառյանի, Կ. Բասմաճյանի, Յո. Կարստի անունները. վերջին երկուսը ևս զգալի դեր ունեն հայ բանասիրության, մանավանդ միջին հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում: Հ. Աճառյանը հայոց լեզվի համեմատական ուսումնասիրությանը նվիրած իր աշխատանքներում (“Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի” բազմահատորյակը, “Արմատական բառարանը” և այլն) անվերապահորեն դավանեց Հյուբշմանի տեսությանը: Ավելին, Հ. Աճառյանին աշակերտեցին հատկապես Ա. Ղարիբյանը, Էդ. Աղայանը և Գ. Ջահուկյանը, որոնք հսկայական ներդրում ունեն արդի հայերենագիտության բնագավառում:

Հյուբշմանը հայերենի տվյալներին տիրապետում էր հին գրավոր լեզվի (գրաբարի), այլև միջին հայերենի մակարդակով, թերևս, տեղյակ էր նաև հայերենի նոր բարբառներին. հիշենք, որ նա չէր ընդունում հին հայերենի մեջ բարբառների գոյության հնարավորությունը: Օրինակ՝ Ս. Մյունեցու կողմից առանձնացվածները, ըստ նրա՝ “ոչ թե հայերենի բարբառներ, այլ ուրիշ ցեղային լեզուներ են եղել”¹⁷: Այս տեսակետին էր նաև Ա. Մեյեն, ուստի նրանց աշակերտ Հ. Աճառյանը ևս պիտի նույն վերաբերմունքն ունենար հայերենի բարբառների ու դրանցից առանցքային բարբառների հիման վրա բարձրացած գրական լեզուների փոխհարաբերության հարցում, մի վերաբերմունք, որ մասնակիորեն ընդունեցին Աճառյանի աշակերտները՝ հայ բարբառների այդ կնճռոտ հարցում տեղիք տալով գիտական լայն բանավեճի:

Հյուբշմանի տեսությունը այսօր էլ պահում է իր կենսունակությունը, որովհետև իրական է: 1970-ական թվականներից սկսած հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը թևակոխում է նոր փուլ, գրվում են աշխատություններ, մասնավորապես եվրոպացի և նախկին խորհրդային լեզվաբանների կողմից, որոնցում Հյուբշմանի տեսական դրույթները, այլև մեթոդիկան իրենց հիմնական գծերով շարունակում են հիմք հանդիսանալ հայերենի տվյալների հարցում:

Նրա գիտական ժառանգությունը թարգմանվում է ավելի լայն ընդգրկմամբ, գրվում են աշխատանքների նրա տեսության վերաբերող հարցերի շուրջ: Այսպես, նրա մասին հոդվածներ են գրվել “Բազմավեպ”, “Հանդես ամսօրյա” և այլ պարբերականներում, ինչպես նաև Երևանում լույս տեսնող գիտական ամսագրերի էջերում: Նրա կարևորագույն հոդվածները, բացառությամբ մի քանիսի, լույս են տեսել հայերեն, ընդ որում ոչ միայն “Հանդես ամսօրյայի” (1893, 1894, 1896, 1901, 1904–

¹⁷ Հմմտ. Է. Աղայան. նշվ. աշխ., էջ 239:

1907 թթ.) և “Բազմավեպի” (1901–1902 թթ.) էջերում, այլև առանձին գրքերով լույս տեսած Վիեննայի “Ազգային մատենադարան” (հ. ԺԵ, հմ. 53) շարքի մեջ:

Շուրջ երեք տասնամյակ առաջ, ինչպես վերը նշեցինք, հայերեն թարգմանվեց Հ. Հյուբշմանի “Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի դիրքի մասին” հիմնարար աշխատությունը (1985 թ.) [“Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen”], իսկ վերջին ժամանակներս Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ լույս ընծայվեցին, ի թիվ հիշյալի, հայերենագիտական մյուս աշխատանքները. առաջինը “Հայերենի քերականություն” ծավալուն աշխատությունն է (Երևան, 2003) [“Armenische Grammatik”], իսկ երկրորդում երկու տասնյակ հոդվածները և գրախոսությունները՝ “Հայագիտական ուսումնասիրություններ” (Երևան, 2004 թ.) վերնագրով:

Մեծանուն լեզվաբանը ժամանակին սահմանել էր հայերենի և իրանական լեզուների առանձնացման վերաբերյալ մի շարք հնչյունական օրենքներ, վերջիններս հիմնավորել ապացուցողական մեծ արժեք ունեցող փաստերով (օրինակներով), որոնք հիմք հանդիսացան ոչ միայն իրանական ու հայկական լեզվաճյուղերը միմյանցից սահմանազատելու և առանձին բնութագրելու, այլև հայերենի ու նրան առավել մերձակա լեզուների (հունարեն, քալթյան-սլավոնական, նաև իրանական) միջև ավելի մանրամասն համեմատություններ անցկացնելու համար:

Այդ օրենքների գործադրմամբ նա ժամանակին ստուգաբանել էր հայերեն շուրջ 2200 բառ կամ բառարմատ (1971 հասարակ և 217 հատուկ անուն), բնականաբար, նկատի ունենալով իր նախորդների, հատկապես Պ. դր Լագարդի և Ռ. Գոշեի կատարածը:

Ինչպես գիտենք, մի կողմից՝ Աճառյանի “Հայերեն արմատական բառարանից” հետո, Ջահուկյանի “Հայոց լեզվի պատմություն” աշխատության տվյալներով, հայերենի բնիկ, այսինքն՝ հնդեվրոպական ծագման բառերի կամ արմատների թիվը, օրինակ, ավելացել է շուրջ 800-ով, իսկ մյուս կողմից՝ ճշգրտվել կամ նոր ստուգաբանությամբ պարզություն է մտցվել հայերենի փոխառությունների հարցում: Հետագայում կատարված այդ ստուգաբանությունները կամ ճշգրտումները, կարելի է ասել, գրեթե լիովին հիմնված են նաև Հյուբշմանի սահմանած հնչյունական օրենքների, արմատի կազմության սկզբունքների վրա:

Այնուհետև, Հյուբշմանը տվել է նաև հայերենի տարածքային բնութագիրը: Ըստ այդմ՝ ցեղակից լեզուներից հայերենի հետ ավելի սերտ առնչություն ունեն մի կողմից՝ հունարենը, մյուս կողմից՝ քալթյան և սլավոնական լեզուները: Այս բնորոշումը հետագայում ավելի է հաստատվում, հատկապես Վ. Պորցիգի, Գ. Ռ. Ջոլտայի, Գ. Ջահուկյանի, Է. Մականի և ուրիշների աշխատություններում:

Ժ. Հ. Հյուբշման և Հ. Աճառյան. վերջինիս “Հայերեն արմատական բառարանը”:

Հ. Աճառյանը իրեն համարում էր ոչ միայն Ա. Մեյեի, այլև Հ. Հյուբշմանի աշակերտը:

Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը», կարելի է ասել, գրված է Հյուբշմանի գիտական մտածողության (կոնցեպցիայի) ամբողջացման ու լիակատարի հասցնելու նպատակով: Թվում է՝ այն, ինչ չհասցրեց անել Հյուբշմանը, նրանից մի քանի տասնամյակ անց իրականացրեց Աճառյանը, մանավանդ հայերենի բառապաշարի ստուգաբանական ամբողջացման առումով:

Այսպես, բավական է ասել, որ Աճառյանի Արմատական բառարանի շատ բառահոդվածներ ներկայացվում են ոչ միայն ըստ Հյուբշմանի ստուգաբանման, այլև այն դեպքերում, երբ ուրիշների կողմից կատարվածի մեջ կարելի է հանդիպել ավելի հավանական, առավել համոզիչ ստուգաբանությունների, Աճառյանը դա չի ընդունում, որովհետև դրանց նկատմամբ, ինչպես երբեմն ինքն է նշում, թերահավատ է եղել իր մեծ ուսուցիչը՝ Հյուբշմանը: Դա, իրոք, այդպես է, որն ինչ-որ չափով թուլացնում է այդ բառարանի գիտական ուժը:

Այսպիսով, հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասիրության առումով Հ. Հյուբշմանի ներդրումը շարունակում է մնալ ամուր հիմք հայագիտության հետագա զարգացման մեջ:

Г. ГЮБШМАН И ВОПРОС ОБ АРМЯНСКОМ КАК О ЯЗЫКЕ ОТДЕЛЬНОЙ ГРУППЫ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКОВ

(К 170-летию со дня рождения и 110-летию со дня смерти)

ВАЗГЕН АМБАРЦУМЯН

Резюме

Известный немецкий арменист Генрих Гюбшман (1848–1908) внес большой вклад в выяснение характера и особенностей армянского в сравнительном исследовании индоевропейских языков. В статье рассматриваются вопросы, имеющие ключевое значение для оценки научной заслуги Г. Гюбшмана в истории армянского языка, а также в области индоевропеистики в целом: а) предпосылки появления интереса к армянскому языку; б) характер и области научных трудов, в) выделение армянского от иранских языков и становление его как языка отдельной группы среди индоевропейских языков: реальные аргументации; г) появление в свет его научных трудов по арменистике; д) переводы на армянский язык трудов автора; е) критический анализ общенаучного наследия; ж) Гюбшман и мхитаристы: теоретические основы; з) стыки научного сотрудничества К. Патканяна и Г. Гюбшмана; и) ученики-армяне Гюбшмана: ход дальнейшего исследования армянского языка; й) Г. Гюбшман и Р. Ачарян: «Коренной словарь армянского языка» Р. Ачаряна.

С точки зрения сравнительно-исторического изучения армянского языка вклад Г. Гюбшмана продолжает оставаться прочной основой для дальнейшего развития арменоведения.

H. HÜBSCHMANN AND THE ISSUE OF THE ARMENIAN AS A LANGUAGE OF SEPARATE GROUP AMONG THE INDO-EUROPEAN LANGUAGES
(To the 170th birth and the 110th death anniversaries)

VAZGEN HAMBARDZUMYAN

S u m m a r y

In the article by comprehensive analysis but in a breath summary is presented the introduction of the known German armenologist H. Hübschmann in clarification of character and features of Armenian in a comparative research of Indo-European languages. The following questions having key value for assessment of a scientific value are generally considered: a) prerequisites (occasions) of emergence of interest in Armenian; b) character and areas of scientific works, c) singling out the Armenian language from the Iranian languages and establishing it as the language of a separate group among the Indo-European languages: real arguments; d) the appearance of his scientific works on Armenology; e) translations into the Armenian language of the author's works; e) critical analysis of the general scientific heritage; g) Hübschmann and the Mkhitarists: theoretical foundations; h) joints of the scientific cooperation of K. Patkanyan and H. Hübschmann; i) Armenian students of Hübschmann: the course of further research of the Armenian language; H. Hübschmann and H. Acharyan: "The Root Dictionary of the Armenian Language" by H. Acharyan.

From the perspective of the comparative–historical research of the Armenian language H. Hübschmann's input continues to be a sustainable basis for further development of Armenology.